

ШЕСТНАЙСЕТАТА РЕПУБЛИКА: СТОПАНСКОТО СЪТРУДНИЧЕСТВО СЪС СССР КАТО РЕФОРМЕН СУРОГАТ

Мартин Иванов

Все по-ясно очертаващите се макронапрежения в комунистическата система и забавящите се темпове на стопански растеж в началото на 60-те години убеждават българското партийно ръководство, че екстензивният модел на индустриализация вече изчерпва своя потенциал. Икономически, социални, но и политически¹ подбуди карат Политбюро да формулира в началото на шестдесетте години една нова стратегия, с която да се тушират органичните дисбаланси на командния модел и да се ускори отново темпът на развитие. Както стана ясно в предните глави българската програма включва ограничени структурни реформи, опит за бързо технологично обновяване на производството и тясно сътрудничество със СССР в икономическата област.

Поради своята идеологическа обремененост и множеството съществуващи системни ограничители, с няколко кратки изключения (1964 – 1966, 1987 – 1989 г.), стопанските промени не успяват да се наложат като водеща тенденция в стратегията на БКП. Ето защо сближението,

1 За политическите мотиви на партийното ръководство и лично на Живков да разиграят съветската карта вж. изследването на Илиана Марчева: *Марчева, И.* Тодор Живков – пътят към властта. Политика и икономика в България 1953 – 1964. С., [2000], 254–260, 280–281.

а в перспектива и сливането със СССР се разглеждат от комунистическия ни елит като основен канал за вливане на нов живот в корозиращите социални и стопански механизми. Идеята е стара, но с утвърждаването си на власт Живков внася нов прочит в двустранните ни отношения с Москва. Анализът му показва, че макар водени от различни мотиви автентичните интереси на двете страни се пресичат. Докато за Кремъл най-важното е да „гарантира политическата вярност на своите сателити“², то за София от изключително значение е да осигури безвъзмездната съветска подкрепа за българската модернизация. Вместо по китайския, югославския или румънския, Живков предпочита да тръгне по един неутъпкан от други път на най-верния сателит. В този смисъл избора му от 1963 г. (предложението да станем шестнайсета република), който българският първи секретар ще възпроизвежда отново и отново през 70-те и 80-те години, е уникален. Няма друга източноевропейска държава, която да е така склонна да жертва своя политически суверенитет за сметка на стопанското си развитие.³ В едно изказване с явни адресати в Москва и Пекин Живков ще подчертае:

*Румънските другари, както и китайските другари говорят да се уважава суверенитета. Суверенитета народът го разбира да има за ядене, да живее. Ето това е суверенитетът.*⁴

Не може да не се признае, че този оригинален ход има

2 Пак там, с. 249.

3 По един дебелашки начин в разговор с британския външен министър Джефри Хау Живков ще описва отношенията така: „България е добре, защото има колония и най-голямата е СССР“. Обяснението му обаче не е лишено от смисъл – страната ни плаща с машини и съоръжения за петрола, газта и другите съветски суровини. Марчева, И. Перестройката в България в светлината на модернизацията. – Историческо бъдеще, VII, 2003, № 1–2, с. 84.

4 Централен държавен архив (ЦДА), ф. 1Б, оп. 5, а. е. 584, л. 36. Цит. по Марчева, И. Тодор Живков..., с. 256.

сериозни икономически импликации при, както изглежда тогава, нулева политическа цена. България е известна със своята просъветска позиция. Ето защо предложение за шестнайсета република от София едва ли би било така шокиращо както, ако то се направи от Централния комитет на ПОРП, например.

Обвързването с Москва, от гледна точка на режима у нас, е важна алтернатива на стопанските реформи. То осигурява евтини ресурси, нисколихвени кредити, безвъзмездна стопанска помощ, трансфер на технологии, огромен непретенциозен пазар и, може би най-важното – идеологическа протекция плюс гаранция за политическо „дълголетие“ на комунистическия елит. В страна с традиционно силни русофилски чувства цената на подобен ход е пренебрежимо ниска. Защото, ако отново цитираме Живков, „американците не могат да кажат повече от това, което те [и] сега казват: **че сме сателити, че не сме самостоятелна държава**“.⁵

Следвайки избрания аналитичен модел ще се въздържа да влизам в детайлите на двустранните българо-съветски отношения. Още повече, че в една или друга степен, те са били предмет на други задълбочени изследвания.⁶ Вместо това тук

5 Цит. по Марчева, И. Тодор Живков..., с. 256.

6 Пак там, 243–260, 280–281.; Никова, Г. Живковата икономическа реформа, перестройката и стартът на скритата приватизация в България – Исторически преглед, LIX, 2003, № 5–6, 98–118.; Яхиел, Н. Тодор Живков и личната власт. Спомени. Документи. Анализи. С., 1997, 177–184 и сл. Иванов, М. Съветската помощ, „спряното кранче“ от Горбачов и българската криза от втората половина на осемдесетте години В сб. Преломни времена. Юбилеен сборник в чест на 65-годишнината на професор Любомир Огнянов. С., 2006, 840–854.; Живков, Ж. Кръглата маса на политбюро. С., 1991, 37–48.; Панков, Г. Епизоди от един живот. С., 2001, 111–112, 144–152.; Живков, Т. Мемоари. С., 1997, 212–213, 223–224, 329–330, 341–370, 378–382, 486–515.; Тодоров, С. До върховете на властта. Политически мемоари. С., 1995, 112–114, 164–168.

ще се опитам да намеря отговор на въпроса – беше ли обвързването с Москва печелившата стратегия за режима, особено ако тя се сравни с другите възможни „алтернативи“ – стопански реформи и технологична революция.

Вън от всяко съмнение, парадирайки с „уникалното българо-съветско сътрудничество“⁷ Живков успява да постигне редица отстъпки, с които да „компенсира“ умереното реформено темпо, следвано през 70-те и първата половина на 80-те години. Данните са непълни, но според някои оценки по тази линия само между 1979 и 1985 г. България получава 2.9 млрд. рубли безвъзмездна помощ.⁸ Става въпрос за договорените през май 1979 г. ценови надбавки за внасяните от нашата страна произведения на селското стопанство, хранителновкусовата и леката промишленост, за компенсиране труда на българските работници в СССР и за обслужването на съветските туристи в НРБ. Отпусканите с тази цел по 520 млн. вал. лв. през 1979 – 1980 г. впоследствие са ограничени няколкократно, за да достигнат в 1986 г. до 150 млн.⁹

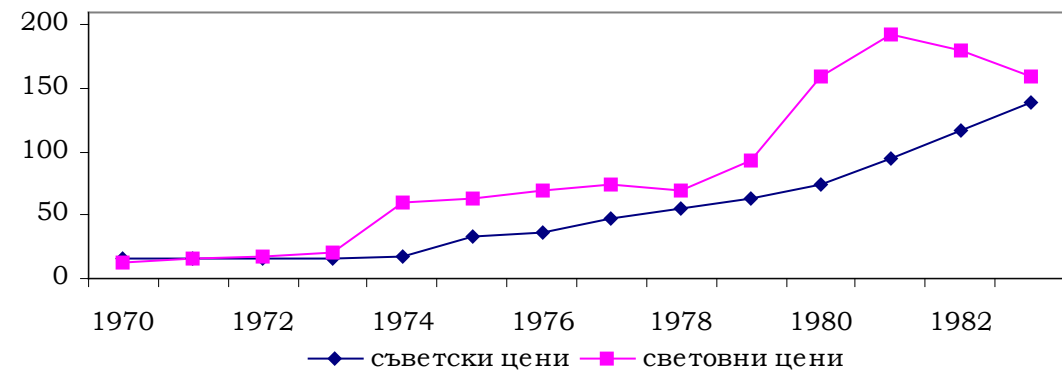
Освен директната помощ, Съветският съюз предоставя важни стратегически суровини (петрол, газ, руди и др.) по преференциални цени, значително под тези на международните пазари.

⁷ ЦДА, ф. 1Б, оп. 35, а. е. 3665, л. 11. Съображения на Т. Живков по предстоящото му посещение в Москва, внесени в Политбюро през май 1985 г.

⁸ Яхиел, Н. пос. съч., 175–176.

⁹ ЦДА, ф. 1Б, оп. 66, а. е. 1707, л. 50–55. Заседание на Политбюро от май 1979 г.; Пак там, оп. 68, а. е. 1180, л. 24.

Диаграма 1. Диференциал^{10*} между съветските и световните цени на петрола, в конвертируеми рубли, 1970 – 1983 г.

Източник: Crane, Ibid, 16.

Както личи от диаграмата в отделни години премията достига 70 % от световната цена (1974 г.), а в почти половината от периода субсидията е около и над 50 на сто. Таблицы 1. и 2. също се опитват да инвентаризират тази форма на помощ доколкото оскъдната статистическа информация позволява това.

Таблица 1. Темп на нарастване вноса на основни суровини от СССР по петилетки, %

Суровини	1965/70	1970/75	1975/80	1980/85	1985/89
Електроенергия, млн. КВтЧ	858.33	945.10	13.55	28.68	0.22
Каменни въглища, хил. т	-0.23	17.03	94.83	6.65	-7.40
Кокс, хил. т	40.82	202.90	20.71	-236.36	-286.00
Суров нефт, хил. т	221.86	207.21	н/д	*5.75	** -0.28

¹⁰ * диференциал (анг.) – икономически термин описващ разликата между две групи цени.

Желязна руда, хил. т	22.68	62.44	33.19	-5.67	-10.04
Чугун, хил. т	35.03	51.89	25.28	-11.28	-38.94
Целулоза, хил. т	250.00	15.00	72.75	18.54	-49.68
Памук, хил. т	38.71	-2.38	12.38	6.14	-0.20
Среден темп на суровините, %	183.40	187.39	38.96	-27.61	-49.04

Източник: Статистически годишник на НРБ, ЦДА, АМВНР

Бележки:

* 1977-1984 г.

** 1984-1989 г.

Таблица 2. Внос на суров петрол от НРБ по държави, хил. т, 1974 -1990

	1974	1975	1976	1977	1984	1987	1988	1989	1990
Внос по страни									
СССР – ЦСУ	986 1	102 2	108 49	900 9	н/д	111 01	792 9	767 7	602 1
СССР – МВНР/ЦДА	н/д	н/д	н/д	н/д	115 11	н/д	н/д	114 79	н/д
Алжир	108	17	88	206	н/д	–	351	55	1
Ирак	139	–	153	803	н/д	590	3095	3753	2016
Иран	–	417	389	137	н/д	405	719	718	589
Либия	113	215	284	215	н/д	1098	749	1456	1260
Египет	238	148	–	148	н/д	н/д	н/д	н/д	н/д
Общ внос на петрол	104 59				н/д				994 8

Източник: ЦДА, ф. 1Б, оп. 67, а. е. 3175, л. 12.; АМВНР, оп. 46-1, а. е. 66, л. 1 – 5.; Външна търговия на РБ. Статистически данни. С., 1992, 250 с.

Бележки:

СССР – ЦСУ – внос по данни на Централно статистическо управление

СССР – МВНР/ЦДА – внос по данни, запазени в архивите на МВНР и Политбюро

Всичко това повдига големия въпрос за цената на съветската икономическа помощ. В историографията ни не съществуват съмнения относно позитивната оценка, която българо-съветските отношения трябва да получат.¹¹ За разлика от това, както личи от спомените на Нико Яхиел, в Политбюро нямат илюзия относно безвъзмездността на получаваната от Москва подкрепа.¹² В този смисъл цитираните вече 2.9 млрд. рубли, предоставени като ценови надбавки, добиват съвсем различна окраска, ако се сравнят с големите суми, отделяни от НРБ за закупуване на руско въоръжение, за финансиране на добивни и транспортни мощности на територията на Съветския съюз и др.

Крайчецът на завесата на свръх-секретната военна тема повдига едно запазено в архива на Политбюро писмо на ген. Добри Джуров до ръководителя на Варшавския пакт маршал Димитрий Устинов. Няма съмнение, че то изразява не личното мнение на българския министър на 11 *Марчева, И.* Тодор Живков..., 280–281.; Имплицитно, макар да споменава и за „ревнивостта на Москва“, същото у *Никова, Г.* пос. съч., 92–124.; Според Е. Калинова и И. Баева двустранните ни отношения с Кремъл „носят на страната сигурност и икономическа изгода“. Единствата им критика е, че те донасят на София „съмнителната слава на най-верен съветски сателит“. *Калинова, Е., И. Баева*, Българските преходи. 1944 – 1999. С., 2000, с. 101.

12 „Чувал съм неведнъж от самия Живков, че въпросът с безвъзмездната помощ е мит, че за всичко, което получаваме, ние си плащаме. Понякога той казваше това в нервно състояние, раздразнен очевидно от някои възникнали трудности в двустранните ни икономически отношения.“ *Яхиел, Н.* пос. съч., с. 175.

отбраната, а показва нарастващото притеснение в нашето партийно ръководство от небалансираността на отношенията ни в тази област. Според поетите в рамките на Варшавския договор ангажменти България е длъжна да внесе през осмата петилетка (1981 – 1985 г.) специално имущество за 1.244 млрд. рубли (от тях 1.006 млрд. от СССР). Впоследствие през 1981 – 1982 г. разчетите са увеличени на два пъти, достигайки 1.656 млрд. руб. В момента на изпращане на писмото (октомври 1983 г.) в съответствие с препоръките на Пражката сесия на Постоянния консултативен комитет на Варшавския договор се водят разговори за закупуване на оръжие за още 433 млн. рубли. Д. Джуров съвсем открито споделя, че

*"на Политбюро беше предварително ясно, че това е непосилна за нашите условия задача, но изхождайки от реалната международна обстановка, от съзнанието, че нашата страна трябва да дава своя принос за укрепване отбранителната способност... ние утвърдихме тази програма."*¹³

По-нататък в писмото се прави директна връзка между ценовите надбавки и плащаните суми за въоръжение.

*"Ако се спаднат средствата, които СССР ежегодно предоставя на НРБ за доставка на наши селскостопански и хранителновкусови продукти голяма част от абсолютния прираст на националния доход на НРБ се заангажира с покриването на разходите за увеличаване на контрактните цени и разходите за доставка на въоръжение за нашата армия."*¹⁴

13 ЦДА, ф. 1Б, оп. 67, а. е. 2492, л. 10–11. Заседание на Политбюро от октомври 1983 г.

14 Пак там.

Тодор Живков и Мара Малеева се гощават на клетвата на сина им Владимир. На преден план се вижда характерно оформения врат на армейски генерал Добри Джуров.

При очертаващ се ръст от 1.2 млрд. лв. на националния доход за 1984 г., допълнителен внос на специмущество за 700 млн. рубли и 200 млн. за повишение на фонд "Работна

заплата” за всички останали нужди на страната остават само 300 млн. лв. Проблемът е, че това не е изолиран случай. „Такова беше положението и през миналите години на настоящата петилетка”. Това създава „невъзможност да управляваме икономиката и практически води до задържане развитието на стокообмена между НРБ и СССР”. В края на писмото си ген. Джурев настоява маршал Устинов да предаде личната молба на Т. Живков до Юрий Андропов и до ЦК на КПСС като се отчете „невъзможността на нашата икономика да осигури повече ресурси за покриване на допълнителния внос на въоръжение от Съветския съюз”. Структурата на властта в рамките на „социалистическото семейство” не позволяват на БКП едностранно да прекрати нарастващите спецдоставки. Подчертавайки, че „ние не се отказваме да укрепваме отбранителната мощ”, България предлага вносът да се оформи като дългосрочен кредит, чието изплащане да започне от 1991 г. Цитирам подробно извадки от писмото, защото то ни дава редкия шанс да надзърнем в самата същност на механизмите, довели до драстичното нарастване на външния дълг след 1985 г.¹⁵

Втори важен канал за „балансиране” на съветската помощ са споразуменията за наше участие в изграждането на добивни или транспортни мощности в СССР. През 1985 г., например, е подписана Дългосрочна програма. Тя предвижда „българската страна да вземе участие в изграждането на газопроводи и обекти на нефтената промишленост на територията на СССР” (чл. 4.). Схемата е използвана многократно досега както в рамките на СИВ, така и при двустранните българо-съветски отношения (Оренбургският газопровод, електропроводът Веница – Албертиша)¹⁶,

¹⁵ Пак там, л. 10–12.

¹⁶ По изграждането на електропровода „Веница” например българската страна е длъжна да достави в периода 1976 – 1979 г. стоки на обща стойност 2.27 млн. рубли – Вж. Архив на Министерство на външните работи (АМВНР), оп. 33, а. е. 4592, л.

дърводобивът в Коми). Тя открива прекрасна възможност за Живков да твърди пред Кремъл, че така Съветският съюз ще бъде освободен от „необходимостта постоянно да оказва икономическа помощ на България в нейното развитие”.¹⁷ Рефренът е повтарян многократно от нашия първи секретар в критични моменти в преговорите между НРБ и СССР.¹⁸ По силата на Дългосрочната програма България е принудена през осемдесетте години да се включи в два гигантски за мащабите на икономиката ни проекти – „Ямбург” и „Кривой рог”. Договорените по първия от тях наши инвестиции са в размер на 1.420 млрд. прев. рубли и 500 млн. щ. д., а по втория – 254.4 млн. прев. рубли, в това число 13.5 в конвертируема валута като плащането им значително изпреварва във времето получаването на обещаните ресурси.¹⁹

Таблица 3. Български капиталовложения за изграждането на “Ямбург” и “Кривой рог”, млн. прев. рубли.

143.

¹⁷ ЦДА, ф. 1Б, оп. 66, а. е. 1373, л. 31–32.

¹⁸ Марчева, И. Тодор Живков..., с. 254.

¹⁹ ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а. е. 490, л. 84. Заседание на Политбюро от август 1978 г.; АМВНР, оп. 45-1, а. е. 72, л. 12. В Проекта за изходните данни за шестата петилетка (1976 – 1980 г.), например, се подчертава, че „характерна особеност на нашето участие в съвместното изграждане на мощности на територията на СССР е, че преобладаващата част от кредитите ние ще предоставим главно в първите години на периода, а суровините и материалите ще получим в края на петилетката. Това създава определени затруднения за нашите плащания към СССР.” Фактически газ по Ямбургското споразумение България получава почти до края на 90-те години. ЦДА, ф. 1Б, оп. 35, а. е. 5256, л. 37. Заседание на ПБ от април 1975 г.

	1986	1987	1988	1989	1990-94	Общо
Ямбург					276.9	1420.0
1. СМР*	39.0	97.0			163.0	600.0
2. Свободна валута				35.8	–	358.0
(а) доставка тръби				42.0	–	420.0
(б) машини и оборудване	51.7	51.7	51.7	17.3	–	172.4
3. Български машини и стоки	41.1	88.1			113.9	462.0
Кривой рог	–	–	5.1	17.8	231.5	254.4
Всичко					508.4	1674.4

Източник: ЦДА, АМВНР

Бележка:

* Строително-монтажни работи

Поради липса на достатъчни данни е невъзможно да се направи точен анализ на ползите от българското участие в проектите на съветска територия. Огромните капиталовложения обаче със сигурност свиват ценовия марж между внасяните по първо и по второ направление суровини. В момент, когато платежният баланс е поставен под сериозно напрежение от нарастващия търговски дефицит и дълговите плащания, НРБ е принудена да пренасочи значителен валутен ресурс по проекти с неясни засега сравнителни предимства. Разработването на Ямбургското газово местонахождение, както и строителството на газопровода Ямбург – Западната граница и на МОК "Кривой рог" са важен фактор за нарастването на външния дълг на България. Признание за това се прави в

Единния план и Държавния бюджет за 1986 г. Тук се посочва, че при невъзможността на НРБ да отдели подобен девизен ресурс, той трябва „да бъде търсен чрез целеви кредити от фирми на страните-доставчици на тръби, строителна механизация и дефицитни материали”.²⁰

За разлика от българската, която е склонна да вижда предимно позитивите от обвързването ни с Москва, чуждата литература тръгва от едни съвсем различни изходни позиции.²¹ Според нея сателитното положение на София лишава от, а не способства за съветската икономическа помощ. Когато и доколкото подобни имплицитни субсидии се получават (само между 1974 – 1984 г.) те се дължат не на „уникалното българо-съветско сътрудничество”, а на желанието на Кремъл да „облекчи шокът от повишените цени на петрола в рамките на СИВ”.²² Според Кейт Крейн, например, размерът на помощта се определя „предимно от наличието или не на факторни ресурси” в отделните сателити. Така косвените търговски субсидии трябва да се разглеждат като средство за компенсиране липсващите природни богатства и капитал, а не като някаква награда за „добро поведение”.

Крейн конструира математически модел за периода 1970 – 1982 г. базиран на ресурсната (енергийна независимост) и факторната (съотношението труд/капитал) обезпеченост на отделните държави от СИВ, както и на спреда между блоковите и световните цени на петрола. Моделът "предрича" най-голям размер на помощта за България поради нейните незначителни нерудни изкопаеми и ниските нива на натрупване на капитал.

²⁰ ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а. е. 1180, л. 11–12.

²¹ Сериозно предимство на изследванията на Кейт Крейн и Майкъл Марес и Ян Ваниъс е, че те използват международни сравнения и не градят хипотезите си на логически конструкции (верен сателит – безвъзмездна помощ), които както ще видим могат да имат и обратна логика.

²² Crane, K. *The Soviet Economic Dilemma of Eastern Europe*, Santa Monica, CA: Project Air Force, 1986, 60.

Фактичкото положение потвърждава разработения от Крейн модел. НРБ наистина получава едни от най-големите имплицитни субсидии на глава от населението като страната е изпреварена единствено от ГДР (таблица 4.).²³ Макар „Съветският съюз да включва [и] политически фактори“ при определяне размера на помощта си, според авторката, „няма сигурни свидетелства, че размера на косвените търговски субсидии е използван като политически инструмент за износ на политически отстъпки“.²⁴

Кърджалийци посрещат Тодор Живков, държейки се за лика на Леонид Илич Брежнев (февруари 1966 г.). Източник: ТДА - Кърджали

Факторното и ресурсно богатство не е единствения възможен критерий за моделиране на българо-съветските икономически взаимоотношения. В по-ранно свое проучване, разглеждащо периода 1960 – 1978 г. Майкъл Марес и Ян Ваниъс откриват различна подредба в класацията на страните-бенефициенти. Според тях размерът на помощта е функция от четири групи

²³ Crane, *Ibid*, 21–22.

²⁴ *Ibid*, 60.

фактори, които те наричат «непазарни ползи»:

- Стратегически – наличие на съветски войски и бази на тактическа авиация, ефективност като съюзник срещу НАТО, вътрешна стабилност;
- Политически – подпомагане на съветската доминация във Варшавския пакт, подкрепа на международни форуми, подкрепа от правителството и медиите на страната, подкрепа от населението;
- Идеологически – съгласие със съветските възгледи, успешна централизация на процеса на вземане на решения, роля на държавния сектор в земеделието, контрол върху опозиционни настроения и сили и
- Икономически – предоставяне на нужни стоки, подкрепа за стабилността на СИВ.²⁵

По обясними причини моделът Марес-Ваниъс дава по-голяма тежест на стратегическите и политическите компоненти. Крайната класация е представена в таблица 4.

Таблица 4. Класация на държавите от СИВ според размера на съветската помощ

Позиция по размер на помощта	Марес – Ваниъс 1960 – 1978	Крейн, 1970 – 1984	
		Фактическо	Предположено
№ 1	ГДР	ГДР	НРБ
№ 2	ЧССР	НРБ	ГДР
№ 3	НРБ	ЧССР	УНР
№ 4	УНР	УНР	ЧССР
№ 5	ПНР	ПНР	СРР
№ 6	СРР	СРР	ПНР

Източник: Crane, *Ibid*, 22; Marrese-Vaňous, *Ibid*, 85.

²⁵ Marrese, M. and J. Vaňous, *Soviet Subsidization of Trade with Eastern Europe*. Berkley: Institute of International Studies, 1983, 72–73.

Както личи от таблицата с течение на времето страната ни се изкачва нагоре в класацията. От трета през шестдесетте и началото на седемдесетте тя достига втора позиция след 1973 – 1974 г. Това наблюдение е от особена важност, тъй като то проблематизира досегашната хипотеза за „уникалното сътрудничество“ със СССР. Оказва се, че жертвения в 1963 г. (а в някакъв смисъл още през четиридесетте години) суверенитет не е „заплатен“ от Москва с предоставяне на повече и по-евтини ресурси. Едва в средата на 70-те години Живков успява да намери верния път към съветското ръководство и лично към Брежнев. Какво всъщност се случва през 1973-та?

Годината е наистина забележителна. В средата на юли ЦК провежда пленум, посветен на двустранните ни отношения със СССР. Приети са „Основни насоки за развитието на всестранното сътрудничество със Съюза на съветските социалистически републики в периода на развитото социалистическо общество в Народна република България“, където се повтаря предложението от преди точно десет години страната ни да стане шестнайсета република. За разлика от 1963 г. обаче, сега инициативата на Живков среща подкрепата на Кремъл. ЦК на КПСС изпраща специално писмо-отговор, а Брежнев лично посещава София (и двете през септември 1973 г.). Както разказва съветникът на генералния ни секретар Нико Яхиел „гвоздея“ на визитата е срещата на двамата държавни глави в резиденция „Воден“. Живков прави всичко възможно, за да създаде особено топла и приятелска атмосфера. Преди това Брежнев е награден със званието „Герой на Народна република България“, а в ловната хижа Димитър Методиев и Брежнев рецитират стихове от български и руски поети. Чрез тази добре замислена и разгърната многоходова кампания (между юли и септември) страната ни успява да

гарантира няколко ключови отстъпки от СССР: съветска помощ за развитието на нашата ядрена енергетика; доставки на минимум 18 млн. т нефт; преференциални цени за селскостопанския ни износ и интеграция на българската и руската химически промишлености.²⁶

Живков използва страстта на Леонид Илич към отличията, за да извлече ползи за икономиката ни, така както той го разбира.

По-късно напредналата атеросклероза на генералния

²⁶ Разказът за пленума и срещата във Воден е по: Яхиел, Н. пос. съч., 186–187.; За постигнатите договорки между Брежнев и Живков вж. Яхиел, Н. пос. съч., с. 187 и ЦДА, ф. 1Б, оп. 35, а. е. 4318, л. 6–7.; Пак там, а. е. 4631, л. 29.; Пак там, оп. 58, а. е. 89, л. 56. За разлика от цитираните документи Н. Яхиел не споменава за сътрудничеството в областта на химията. К. Чакъров също описва срещата в ловната хижа, но погрешно я датира в 1971 г. Чакъров, К. От втория етаж към нашествието на демократите. С., 2001, с. 91.

секретар на КПСС няма да позволява повтарянето на посещения с подобни резултати.²⁷ Убедил се обаче колко ползотворни за страната ни са двустранните срещи Живков ще се опитва да търси „решение“ на голяма част от висящите въпроси в двустранните ни отношения с Москва в рамките все на този формат. По същата схема се развива и сагата около подписаната през 1978 г. Генерална схема за специализация и коопериране в областта на материалното производство. Разговорите около приемането ѝ се проточват повече от година и половина. Огромните български искания се посрещат резервирано в Кремъл и въпреки няколкото изпратени в Москва наши делегации преговорите не могат да излязат от мъртвата точка.²⁸ Напредък е постигнат едва на станалата традиционна лятна среща на Живков и Брежнев в Ялта. Там нашият Първи апелира към братските чувства между двете страни. Той описва ситуацията у нас в най-черни краски и хитро настоява, че

*всичко, което предлагаме, е с цел максимално да се съдейства Съветския съюз да се освободи от необходимостта постоянно да оказва икономическа помощ на България в нейното развитие.*²⁹

27 В спомените си П. Младенов описва конфузната ситуация около новото посещение на Л. И. Брежнев у нас през януари 1979 г. Съветският лидер на няколко пъти обърква телефонистката Толя с жена си Виктория Петровна след което пита „дали сега не празнуваме Нова година“. По думите на Младенов „стана ясно, че вечерята трябва да се прекрати, ако не искаме да продължат неудобните ситуации“. Младенов, П. Животът. Плюсове и минуси. С., 1992, с. 184.

28 АМВНР, оп. 34, а. е. 2491, л. 112, 119–129, 148.; ЦДА, ф. 1Б, оп. 66, а. е. 762, л. 5.; Пак там, а. е. 816, л. 15.; Пак там, а. е. 853, л. 2.; Пак там, а. е. 1041, л. 1.; Пак там, а. е. 1176, л. 29–71.; Пак там, а. е. 1287, л. 8–15.; Пак там, а. е. 1345, л. 33–36.

29 Пак там, а. е. 1373, л. 32. Заседание на Политбюро от август 1978 г.

Леонид Брежнев и Тодор Живков подписват договор за дружба, сътрудничество и взаимопомощ между НРБ и СССР

Живков настоява, че „положението е станало вече неудържимо“, а без решаването на поставените от нас въпроси „не знаем какво да правим, просто сме парализирани“. Много показателно за развитите се изключително близки отношения между двамата е и последната част от експозето на Т. Живков:

*В случая не са нужни особени жертви от Съветския съюз: просто трябва да се седне и да се решават въпросите... просто следва да се постъпва **както с всяка ваша република** [к. м.]. Ако примерно аз съм член на Политбюро на ЦК на КПСС и в България става нещо нередно икономически и е във вреда на Съветския съюз – бих предложил на Банката и Госплана на Съветския съюз да се намесят и да сложат ръка.*³⁰

30 Пак там.

Колкото и да е странно тези апели имат своя ефект и разговорите са размразени. Брежнев отново влиза в ролята на „щедър чичко, който помага на малкия си и по-беден племенник“.³¹ Няколко седмици по-късно във Варна пристига съветска делегация, водена от зам.-министър-председателя и шеф на Госплан Николай Байбаков. СССР обещава да достави два нови ядрени реактора, да окаже помощ за модернизацията на СМК „Ленин“ и МК „Кремиковци“, да увеличи износа си на стратегически суровини и вноса на българска машиностроителна продукция.³²

Изследванията на съветската помощ към страните от Варшавския пакт показват, че България се радва на „специално отношение“ само и единствено през ерата на Брежнев и при краткото управление на Черненко (таблици 4. и 5.).

Таблица 5. Годишни косвени търговски субсидии от СССР на глава от населението, в 1980 щ. д.

	1960-64	1965-69	1970-73	1974-78	1960-78
ГДР	37.5	45.6	54.0	151.4	73.1
НРБ	-33.2	-25.5	6.1	163.0	28.7
ПНР	2.7	6.5	11.3	43.9	16.4
СРР	-7.5	-2.9	2.1	3.5	1.4
УНР	15.8	19.0	30.9	96.9	41.1
ЧССР	12.2	23.8	24.4	112.1	44.1
Общо 6 СИВ	6.1	12.1	19.8	78.1	29.5

Източник: *Marrese-Vaňous, Ibid, 50.*

31 Младенов, П. пос. съч., с. 185.

32 ЦДА, ф.1Б, оп. 66, а. е. 1413, л. 26–43. Заседание на Политбюро от септември 1978 г.

Безспорно щедростта на Кремъл е резултат и от готовността, проявена от българския политически елит да бъде най-верния сателит на Москва. Сюжетът с шестнайсетата република, изигран поне три пъти (1963, 1973 и 1979), със сигурност създава търсената от нашето Политбюро атмосфера. Ако може да се вярва на откъслечните достъпни за изследвателя факти обаче много по-голямо значение за съветските жестове има умело изграденото персонално доверие и близост между лидерите на двете страни (Живков и Брежнев). Дори и след началото на болестта си, както показват спомените на Петър Младенов, в кратките „проблясъци“ между два пристъпа Брежнев продължава да е „добрия чичко“, който великодушно помага на своя по-малък брат. Оценил важността на личния контакт със съветския лидер Живков ще се опитва да възпроизвежда успешно работещия модел с всеки следващ генерален секретар на КПСС. „Петилетката на пищните погребения“, както я нарича Г. Никова, временно отлага края на безвъзмездните субсидии за НРБ.³³ Появата на М. Горбачов обаче връща двустранните отношения в тяхното предбрежнево положение.

* * *

Представеният тук анализ показва, че България успява да извоюва „осребри“ статута си на „най-добър ученик“ и „най-верен сателит“ едва в 10 от 45-те години двустранни отношения със СССР. През останалите периоди доброволно жертвеният суверенитет не се оценява и „заплаща“ по достойнство от Кремъл. Напротив, според изчисленията на западни автори през 60-те години ситуацията е обратна. Между 1960 – 1964 г. всеки българин плаща по 33, а между 1965 и 1969 г. – по 25 долара косвени търговски субсидии на

33 Никова, Г. пос. съч., 102.

Съветския съюз (таблица 5.). Съществуват различни обяснения за „българското десетилетие“ между 1974 и 1984 г. Втората позиция в неформалната класация на бенефициентите НРБ може би дължи на своята ресурсна и финансова бедност, на персоналните отношения между Живков и Брежнев или на друга някаква причина. Времето е ограничено на периода, в който София успява да осребри отдадения си суверенитет обаче ясно показва, че сателитността не винаги е успешна стратегия както твърдят някои гласове у нас.³⁴ Или, както казва една наша поговорка, тя помага, но в кошара не вкарва.

Ако „вградим“ съветската тема в наратива за икономическите реформи ще видим, че сътрудничеството с Москва не само не е панацея за стопанската модернизация, но има тежки последици за българското икономическо развитие. От осигурителна мрежа, която да минимализира риска от стопанските преобразувания и да гарантира по-безболезнен преход преференциалните взаимоотношения със Съветския съюз практически се превръщат във водещо средство в програмата на Политбюро за превключване от екстензивен към интензивен модел на растеж. Помощта от Кремъл осигурява възможността за провеждане на половинчати и беззъби реформи. Многократно сътрудничеството с „големия брат“ се разглежда от нашето Политбюро и успешно сработва като алтернатива на икономическите преобразувания. Едва ли е случайно, че по-голямата част от „българското десетилетие“ е всъщност период на отстъпление от реформите. Дори да приемем, че в краткосрочен план съветската помощ позволява на стопанството ни да минимализира въздействието на вътрешните дефицити и външните шокове то в средно- и

дългосрочен аспект тя нанася тежки поражения, чийто ефект се проточва чак до средата на деветдесетте години. Освен че задушават реформите косвените субсидии от Москва изнежват допълнително българското стопанство, което при своята планова природа и без това не се радва на особено силен имунитет. В момент, когато помощта намалее или секне, както това става в средата на осемдесетте, страната ни изведнъж се оказва без съпротивителни сили. Това, може би, обяснява и защо кризата у нас след 1989 г. бе най-дълбоката в сравнение с останалите бивши членки на СИВ.

Живков прави поредната „първа копка“ в югоизточния край на „строителната площадка“ – кадър от посещението на водача в Кърджали през февруари 1966 г. Източник: ТДА – Кърджали

³⁴ Чакъров, К. пос. съч., с. 92. Там авторът твърди „ето това превърна България в строителна площадка, ето това са плодовете на идеята за „16-та република“. Подобни изводи Чакъров прави и в предната си книга. Чакъров, К. Вторият етаж. С., 1990, с. 124.

THE SIXTEENTH REPUBLIC: CO-OPERATION WITH THE USSR AS A SUBSTITUTE OF ECONOMIC REFORMS

Martin Ivanov

The special type of relationship that Bulgarian Communist developed with the Soviet Union has so far been presented in literature as a rational behavior. It was perceived by many as a heal-all for Bulgarian industrialization and modernization. A more thorough analysis, however, shows that such understanding of Bulgarian-Soviet co-operation does not withstand the scrutiny of the facts. Despite the deliberate strategy to become Moscow's closest satellite Sofia managed to cash its privileged position in just 10 of the nearly 45 years of communist regime. If western accounts could be trusted, each Bulgarian was 'subsidizing' annually the Russian economy with 33 USD in the first half of 1960s and with 25 USD in the late 1960s. Surprisingly, Bulgarian obedience to Kremlin paid only between 1974 and 1984. This short-lived advantage was nearly balanced by various 'exploitation' practices: forced arms import, forced participation in infrastructural and extractive projects and the like. Furthermore, preferential relations with the USSR served as a substitute to economic reforms. This, however, disabled Politburo to switch over from extensive to intensive development and further coddle the weak Bulgarian economy.